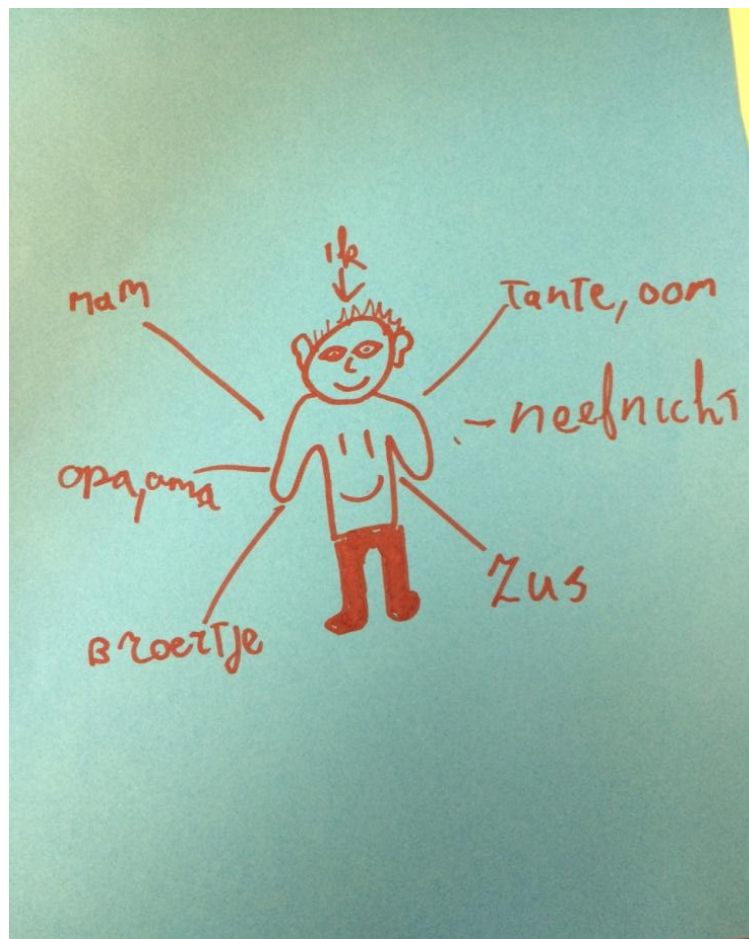

Wie zijn jouw ouders?

Perspectieven van kinderen en jongeren op ouderschap

Eindrapport Stichting Alexander – 6 november 2015

Auteurs

Tarik Pehlivan en Margriet Wiersma

Met medewerking van

Leo Rutjes

Publicatienummer xxx

© **Stichting Alexander**

Amsterdam, november 2015

In opdracht van

Staatscommissie Herijking Ouderschap

ISBN

Inhoud

1.	Introductie.....	5
	Leeswijzer	5
2.	Methode en uitvoering.....	7
	Methode	7
	Respondentenselectie.....	7
	Onderzoeksinstrumenten: panelinterviews en individuele interviews	10
	Reflectie op methode, respondentenselectie en onderzoeksresultaten.....	11
	Verwerking, analyse en rapportage	11
3.	Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?	13
3.1	Beelden: hoe beelden over ouders gevormd worden	13
3.2	Basiskwaliteiten van ouderschap	16
4.	Beleving van ouders: wie zijn ze en met hoeveel?	23
4.1	Wanneer een ouder (g)een ouder is	23
4.2	Wanneer de band met ouders verandert	24
4.2.1	Adoptiekinderen en donorkinderen.....	24
4.2.2	Pleegkinderen.....	26
4.2.3	Kinderen in stiefgezinnen en 1-ouder-gezinnen	26
5.	Conclusies.....	29
5.1	Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?	29
5.2	Wanneer is iemand voor jou een ouder; wanneer niet (meer)?	30
5.3	Met hoeveel personen heb jij die ervaring; met hoeveel personen zou je dat kunnen hebben?.....	31
Bijlage 1	Leidraad interviews – perspectieven op ouderschap.....	33
Bijlage 2	Panelleidraad – perspectieven op ouderschap	39

1. Introductie

De Staatscommissie Herijking Ouderschap buigt zich in 2015 en 2016 over vraagstukken rond het juridisch ouderschap, het meerouderschap, meeroudergezag en draagmoederschap. De commissie brengt voor 1 mei 2016 een rapport uit. Hiertoe onderzoekt de Staatscommissie vragen over de rol van ouders, de band tussen ouder en kind en de manier waarop individuen zich ontplooiën. Naast onderzoek naar de uitgangspunten van het afstammingsrecht en het ontstaan van juridisch ouderschap, en naar de perspectieven van deskundigen op de mogelijkheden gezinsvormen naar individuele inzichten in te richten, wenst de Staatscommissie zich te laten informeren door perspectieven van kinderen en jongeren op vraagstukken van ouderschap. Stichting Alexander heeft op verzoek van de Staatscommissie tussen april en september 2015 perspectieven van kinderen en jongeren uit klassieke en niet-klassieke gezinsvormen¹ in kaart gebracht.

Hierbij stond de volgende vraag centraal:

Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?

Bij deze centrale vraag gaat het niet om een peiling van algemene meningen en opvattingen van kinderen en jongeren, noch om hun standpunten over de juridische status van de ouder(s). Het gaat om persoonlijke ervaringen, wensen en voorkeuren van kinderen en jongeren die hun perspectieven op deze vraag bepalen. In dit onderzoek is derhalve vooraf niet uitgegaan van een bepaalde definitie van ‘ouder’ of ouder-kind relatie. Juist om specifieke inzichten te krijgen in de ervaringen, wensen en voorkeuren van kinderen en jongeren, zijn individuele en groepsinterviews met kinderen en jongeren toegespitst op de volgende deelvragen:

Wanneer is iemand voor jou een ouder; en wanneer niet (meer)?

Met hoeveel personen heb jij die ervaring; met hoeveel personen zou je dat kunnen hebben?

Partnerschap

De opzet en uitvoering van het onderzoek is begeleid door een begeleidingscommissie, bestaande uit de onderzoekers van Stichting Alexander, leden van de Staatscommissie en de adjunct secretaris van de Staatscommissie. De resultaten van het onderzoek worden door de Staatscommissie Herijking Ouderschap besproken met een delegatie van kinderen en jongeren die hebben deelgenomen aan het onderzoek.

Leeswijzer

Dit rapport is als volgt opgebouwd. Hoofdstuk 2 bevat een beschrijving van de methode en uitvoering van het onderzoek; hierin komen onderzoeksvragen, onderzoeksmethode, onderzoeksinstrumenten, werving en selectie van respondenten, en een verantwoording van de analyse aan de orde. In hoofdstukken 3 en 4 staat de analyse van de uitkomsten van de verschillende onderzoeksactiviteiten; naast een analyse door de onderzoekers krijgt ook de stem van kinderen en jongeren zelf in deze hoofdstukken een belangrijke plaats: via citaten met uitspraken die kinderen en jongeren hebben gedaan, wordt de analyse geïllustreerd in hun eigen woorden. Hoofdstuk 5 bevat de bevindingen over de onderzoeksvragen, gebaseerd op de analyse in de voorgaande twee hoofdstukken.

¹ In dit rapport gehanteerde definities voor ‘klassieke’ en ‘niet-klassieke’ gezinsvormen worden toegelicht in hoofdstuk 2.

2. Methode en uitvoering

In dit hoofdstuk beschrijven we de onderzoeksmethode en de wijze waarop kinderen en jongeren zijn geraadpleegd, wie aan het onderzoek hebben deelgenomen, en hoe de werving van respondenten is verlopen. Tevens is hier een reflectie van de onderzoekers opgenomen op methode, respondentenselectie en de onderzoeksresultaten.

Methode

Voor de werving en selectie van respondenten is een combinatie van doelgerichte selectie en opportunistische selectie toegepast. Met deze combinatie van selectiestrategieën is een selectie van respondenten gerealiseerd waarin de voor het onderzoek gedefinieerde gezinsvormen en leeftijdsgroepen zijn vertegenwoordigd. De resultaten van respondentenselectie alsook de uitvoering van de werving worden hieronder toegelicht. (zie: *Respondentenselectie*, en *Werving van respondenten*)

Om perspectieven van kinderen en jongeren op de onderzoeksthema's te verkrijgen, is in dit onderzoek gebruik gemaakt van conversatieanalyse als methode. Kinderen en jongeren in de respondentenselectie zijn in groepsverband (panelinterviews) en individueel (individuele interviews) bevraagd, met als doel de betekenissen die zij geven aan ouderschap te verzamelen en te analyseren. Het ontwerp en toepassing van de onderzoeksinstrumenten voor de panelinterviews en individuele interviews worden hieronder toegelicht (zie: *Onderzoeksinstrumenten: panelinterviews en individuele interviews*).

Respondentenselectie

In dit rapport zijn respondenten ingedeeld naar 'klassieke' en 'niet-klassieke' gezinsvormen. Gezinnen waarin de volgende doelgroepen opgroeien worden hier aangeduid als 'niet-klassiek' gezinnen: kinderen met homoseksuele, lesbische of biseksuele ouders; kinderen uit samengestelde gezinnen; kinderen uit 1-ouder gezinnen; adoptiekinderen; pleegkinderen; en donorkinderen. Gezinnen van respondenten die opgroeien bij beide biologische ouders worden in dit rapport aangeduid als 'klassieke gezinnen'.

De beoogde respondentenselectie voor het onderzoek zag er als volgt uit:

Doelgroep	Leeftijd	Aantal
Kinderen met homoseksuele, lesbische of biseksuele ouders	12-15	10
Kinderen uit samengestelde gezinnen en 1-ouder gezinnen	12-15	10
Kinderen uit samengestelde gezinnen en 1-ouder gezinnen	16-23	10
Adoptiekinderen / pleegkinderen	12-15	10
Adoptiekinderen / pleegkinderen	16-23	10
Donorkinderen	12-15	10
Donorkinderen	16-23	10
Kinderen uit klassieke gezinnen	12-15	10
Kinderen uit klassieke gezinnen	16-23	10
Kinderen uit diverse gezinsvormen	8-12	10
Totaal		100

Het totaal aantal geraadpleegde respondenten was kleiner dan het doelaantal: van de 100 beoogde respondenten namen in totaal 76 kinderen en jongeren tussen de 8 en 25 jaar deel aan het onderzoek. Van

deze selectie behoren 61 respondenten tot niet-klassieke gezinnen en 15 tot klassieke gezinnen. De meeste respondenten zijn afkomstig uit de Randstad: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Spijkenisse, Bodegraven, Utrecht, Hilversum, Laren. Enkele respondenten zijn afkomstig uit andere regio's: Friesland, Noord-Brabant, Overijssel. 21 van de 76 respondenten zijn afkomstig uit niet-westerse culturen: zij namen deel aan de panels in de Bijlmer (13 respondenten), de panels in Bodegraven (5 respondenten) en aan overige panels (3 respondenten).

Hieronder volgt een overzicht van alle geraadpleegde respondenten, met vermelding van geslacht, leeftijd en de gezinsvorm(en) waartoe de respondent gerekend kan worden. Tijdens het onderzoek is gebleken dat veel respondenten uit niet-klassieke gezinnen tot meerdere gezinsvormen gerekend kunnen worden. Het totaal aantal respondenten per gezinsvorm is onderaan het overzicht vermeld.

Respondent	Geslacht	Leeftijd	Holebi	Donor	Pleeg	Adoptie	Samengesteld	1-ouder	Klassiek	Eigen kind Pleegouders
1	M	10	Ja	Ja						
2	V	10	Ja	Ja						
3	V	15	Ja	Ja						
4	V	15	Ja	Ja			Ja			
5	V	14	Ja	Ja						
6	V	14	Ja	Ja			Ja			
7	V	13	Ja	Ja						
8	V	15	Ja	Ja			Ja			
9	V	15	Ja	Ja			Ja			
10	V	21					Ja			
11	M	23		Ja				Ja		
12	V	16					Ja			
13	V	27					Ja	Ja		
14	M	15	ja	Ja						
15	M	12	Ja	Ja						
16	M	14	Ja	Ja						
17	M	11	Ja	Ja						
18	V	23		Ja				Ja		
19	V	15	ja	Ja			Ja			
20	M	21				Ja				
21	M	22				ja				
22	V	18				ja				
23	V	21			ja					
24	M	12								Ja
25	M	11				ja				
26	V	14					Ja			
27	V	16					Ja			
28	M	15			ja					
29	V	16			ja					
30	V	16			Ja					
31	V	17			Ja					
32	V	18			Ja					
33	V	18			Ja					
34	V	16								Ja
35	V	17								Ja
36	V	18								Ja

37	M	25								Ja
38	V	14					Ja			
39	V	16					Ja			
40	M	9							Ja	
41	M	13/14							Ja	
42	V	16			ja					
43	M	9							Ja	
44	M	12					Ja			
45	V	11							Ja	
46	V	8							Ja	
47	V	9						Ja		
48	M	10					Ja	Ja		
49	V	12					Ja			
50	V	11								Ja
51	V	9					Ja			
52	M	10							Ja	
53	V	11							Ja	
54	V	17				Ja				
55	V	16				Ja				
56	M	13			Ja		Ja			
57	M	13							Ja	
58	V	13				Ja	Ja			
59	V	14				Ja	Ja			
60	V	15			Ja					
61	V	12				Ja				
62	V	14				Ja				
63	M	11							ja	
64	M	12				Ja	Ja			
65	V	13					Ja	Ja		
66	V	14							Ja	
67	V	14							Ja	
68	M	15							ja	
69	M	13					ja	Ja		
70	M	14					Ja	ja		
71	M	13							ja	
72	M	14							ja	
73	M	13					Ja	ja		
74	M	14							ja	
75	M	14					Ja	ja		
76	M	14					Ja	Ja		
Totaal			14	11	10	16	11	26	15	6
Respondent	Geslacht	Leeftijd	Holebi	Donor	Pleeg	Adoptie	Samengesteld	1-ouder	Klassiek	Eigen kind Pleegouders

Werving van respondenten

Werving van respondenten is uitgevoerd door onderzoekers van Stichting Alexander, in samenwerking met leden van de begeleidingscommissie en diverse intermediairs: hulp(verlenings)organisaties, belangenbehartigende organisaties en (social mediale) lotgenotengroepen (kinderen met holebi-ouders, donorkinderen, stiefkinderen, pleegkinderen) ervaringsdeskundigen, scholen in primair en voortgezet onderwijs, professionele netwerken van Stichting Alexander en persoonlijke netwerken van medewerkers van Stichting Alexander.

De indeling van doelgroepen, zoals hierboven (zie: *Respondentenselectie*) weergegeven, was tevens de beoogde samenstelling van panelgroepen. De werving van respondenten was aanvankelijk ook exclusief gericht op deelname aan panelinterviews. Voor elk van deze panelgroepen is een aparte wervingsbrief verspreid – via organisaties, vrijwilligers, leerkrachten, schoolleiders, hulpverleners, medewerkers van Stichting Alexander – samen met een standaard toestemmingsformulier voor ouders / verzorgers van potentiële respondenten. De panelinterviews zijn gehouden in een buurthuis in Utrecht Lunetten, op het kantoor van Stichting Alexander in Amsterdam, bij de organisatie Wereldkinderen in Den Haag en bij de redactie van de WAT-krant (voor pleegkinderen en eigen kinderen van pleegouders), een school voor basisonderwijs in Bodegraven en een school voor voortgezet onderwijs in de Bijlmer (Amsterdam).

Met uitzondering van de werving van kinderen met holebi-ouders en kinderen uit klassieke gezinnen, verliep de werving van respondenten moeizaam. Bijna alle kinderen met holebi-ouders die aan panelinterviews deelnamen, zijn actief gestimuleerd door hun ouders om deel te nemen. Respondenten uit klassieke gezinnen zijn door hun ouders of door hun mentor op school gestimuleerd om mee te doen. De onderzoekers vermoeden dat kinderen en jongeren die hun gezinsvorm en de relatie met ouders als normaal ervaren, zonder bijzondere problemen en zonder grote onzekerheid in of vanwege de relatie met ouders / opvoeders, eerder bereid waren deel te nemen dan kinderen en jongeren waarbij een vorm van onzekerheid bestond hierover te praten. Vooral adoptiekinderen en pleegkinderen bleken minder snel op panelbijeenkomsten af te komen. Dit kan ook te maken hebben met het niet willen delen van details uit het gezinsleven of de familiegeschiedenis in een groep. Jongeren boven de 18 jaar kwamen wel op dergelijke bijeenkomsten af. Adoptiekinderen boven de 18 boden als verklaring dat adoptiekinderen onder de 18 soms nog niet kunnen reflecteren op hun visie op ouderschap omdat ze 'er nog midden in zitten'. Sommige pleegkinderen wilden niet aangesproken worden met 'pleegkind', zodat deze aanduiding in de uitnodiging voor groepsinterviews een drempel voor deelname vormde.

Naast de panelinterviews zijn derhalve in tweede instantie ook individuele interviews georganiseerd. De meeste individuele interviews zijn telefonisch afgenomen, en enkele face-to-face. Met name telefonische interviews bleken bij deze doelgroepen een opening te bieden voor deelname aan het onderzoek. De keuze tussen telefonische en face-to-face interviews werd bepaald in overleg met het kind en/of met de ouder, en was afhankelijk van wat door de respondent / ouder praktischer of prettiger bevonden werd. Een groot gedeelte van de interviews was met kinderen en jongeren die via verspreiding van een facebook berichtje de oproep voor het interview hadden gezien (of ouders die het hadden gezien, en de oproep vervolgens onder de aandacht van hun kinderen hebben gebracht).

Onderzoeksinstrumenten: panelinterviews en individuele interviews

Voor het raadplegen van kinderen en jongeren in dit onderzoek zijn twee onderzoeksinstrumenten ingezet: panelinterviews en individuele interviews. Tijdens panelinterviews is met groepen van 4 tot 10 deelnemers uit de respondentenselectie gedurende één tot anderhalf uur gediscussieerd aan de hand van een panelleidraad,

onder leiding van een gespreksleider. Tijdens individuele interviews zijn respondenten één-op-één bevestigd door een interviewer aan de hand van een interviewleidraad.

Medewerkers hebben de leidraden voor panelinterviews en individuele interviews ontworpen, en hebben tevens de panelinterviews en individuele interviews uitgevoerd. Voor het ontwerp van de panelleidraad is geen gebruik gemaakt van eerder of vergelijkbaar onderzoek of hierop gebaseerde theoretische kaders. De panelleidraad en de interviewleidraad zijn opgenomen in de bijlage bij dit rapport.

Om de onderzoeksvragen voor respondenten beeldend en persoonlijk te maken, is gebruik gemaakt van activerende oefeningen zoals het maken van een relatieboom, en in mindere mate mindmaps. Dit zijn met de hand gemaakte diagrammen bestaande uit begrippen, trefwoorden, plaatjes of relaties die geordend zijn in de vorm van een boomstructuur. Een mindmap wordt opgebouwd en uitgewerkt door een centraal thema te bedenken en te noteren in het midden van het diagram, waarna associatief onderwerpen aan het centrale thema worden toegevoegd. Op dezelfde manier worden aan deze onderwerpen subonderwerpen toegevoegd en genoteerd. Deze werkwijzen, waarbij kinderen en jongeren hun relaties met ouders, opvoeders en andere significante personen in kaart brengen, leverden een actieve respons op bij respondenten. Het gesprek kreeg hierdoor al snel een persoonlijk karakter, waarin kinderen en jongeren gedetailleerd hebben verteld over hun gezinssituatie en elkaars gezinssituatie konden begrijpen.

Reflectie op methode, respondentenselectie en onderzoeksresultaten

Met de gehanteerde methode en de respondentenselectie is in het onderzoek de beoogde differentiatie naar doelgroepen (gezinsvormen) gerealiseerd, zij het dat het beoogde aantal respondenten hoger is dan het aantal geraadpleegde respondenten. Het toevoegen van individuele interviews als onderzoeksinstrument heeft in de waarneming van de onderzoekers wel geleid tot een grotere en meer gedifferentieerde respondentenselectie dan met panelinterviews gerealiseerd kon worden, maar geen invloed gehad op de inhoudelijke resultaten. Evenwel heeft dit wel geleid tot meer personele inzet, terwijl het aantal respondenten uiteindelijk lager is gebleven dan beoogd. Gezien de intensiteit van de gesprekken, en met name de individuele en de inhoudelijke resultaten is het niet aannemelijk dat een grotere respondentenselectie zou hebben geleid tot noemenswaardige andere resultaten van dit kwalitatief onderzoek. Naar het oordeel van de onderzoekers is er bij de 76 bereikte respondenten sprake van enige verzadiging van data.

Verwerking, analyse en rapportage

De perspectieven van kinderen en jongeren op de onderzoeksthema's en –vragen uit de panelinterviews en individuele interviews zijn geïnventariseerd, uitgewerkt en schriftelijk vastgelegd, en handmatig geanalyseerd. Persoonlijke gegevens van respondenten zijn geanonimiseerd.

De analyse van de uitkomsten wordt gepresenteerd in hoofdstukken 3 en 4.

Hoofdstuk 3 beschrijft hoe kinderen en jongeren aankijken tegen ouderschap: hoe hun kijk wordt beïnvloed door wat ze zien en meemaken van de relaties die anderen in hun leefomgeving hebben met hun ouders, en door de aanwezigheid of afwezigheid van een aantal basiskwaliteiten voor ouderschap.

Hoofdstuk 4 beschrijft wie kinderen en jongeren beschouwen als hun ouders, en het aantal ouders waarmee zij menen dat ze een ouder-kind relatie kunnen hebben. Waar mogelijk worden specifieke elementen van de analyse geïllustreerd met citaten van uitspraken van jongeren uit het onderzoek.

De rapportage wordt afgesloten met de bevindingen over de onderzoeksvragen in hoofdstuk 5.

3. Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?

Kinderen en jongeren in zowel klassieke als niet-klassieke gezinnen vormen tijdens hun opgroeien beelden over hun ouders en opvoeders en over hun relatie met hen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe kinderen en jongeren zich een beeld vormen van ouders en ouderschap, welke ervaringen hun beelden van ouders en ouderschap beïnvloeden en veranderen, en welke verwachtingen van ouders zij met elkaar gemeen hebben.

3.1 Beelden: hoe beelden over ouders gevormd worden

Ouders en gezin: niets bijzonders

Kinderen en jongeren beschouwen het gezin waarin ze opgroeien als een gegeven. Het is wat ze kennen, en waarin ze opgroeien. Hun beelden van hun ouders en opvoeders ontstaan vanzelf uit hun dagelijkse interacties.

Ja, ik heb dan wel een hele goede relatie met mijn ouders, ik weet gewoon niet hoe het is bij anderen. Je kunt wel denken wat daar dan anders is maar je weet het gewoon niet. Voor mij is mijn situatie heel normaal. (meisje, 16 jaar, lesbische ouders)

Ik denk wel dat het anders is, want met vaders doe je andere dingen dan met moeders maar ik weet niet precies wat er dan verschillend is. Ik heb het er niet over met anderen, als je het niet hebt heb je ook niet echt behoefte om het wel te hebben (meisje, 15 jaar, lesbische/ gescheiden ouders).

Kinderen en jongeren, of ze nu opgroeien in een klassiek of niet-klassiek gezin, hebben dagelijks contact met andere kinderen en jongeren. Dit contact brengt een natuurlijke nieuwsgierigheid naar elkaar, en daarmee ook naar de relaties die anderen hebben met hun ouders of opvoeders. Ze merken dan op dat de situatie van de ander overeenkomt met of verschilt van hun eigen situatie. Vaak kennen ze in hun eigen leefomgeving kinderen uit vergelijkbare gezinnen, of kinderen uit andere gezinsvormen, met name kinderen met gescheiden ouders. Adoptiekinderen, pleegkinderen en donorkinderen kennen niet altijd andere kinderen met dezelfde achtergrond. Wat ouders en opvoeders bijzonder maakt, zijn de karakters, gedragingen en vooral opvoedstijlen van ouders en/of opvoeders.

Ik ken kinderen, daar gaat het echt anders. Hun ouders zijn, ja...helemaal niet streng (jongen, 10 jaar, klassiek gezin).

Anderen vormen een spiegel waarin kinderen en jongeren zich bewust worden van zichzelf en hun relatie met ouders en/of opvoeders, soms door overeenkomsten en soms door verschillen die ze waarnemen.

Ik heb een meisje uit mijn klas wel eens geholpen met het praten over de scheiding, omdat ik zelf ook gescheiden ouders heb (meisje, 14 jaar, gescheiden ouders/samengesteld gezin).

Als je twee ouders hebt kun je beter bordspelletjes doen en heb je meer lol dan met maar één ouder. En 1 is minder leuk dan 2. Dan heb je maar 1 aardige moeder of 1 aardige vader. (jongen, 9 jaar, klassiek gezin)

Ik vertel meteen dat ik een donorvader heb. Als ze dat niet kunnen accepteren, dan wil ik geen vrienden met ze zijn. (meisje, 15 jaar, lesbische ouders/ gescheiden ouders)

Het bewust opmerken van overeenkomsten en verschillen tussen ouders en gezinnen gebeurt vaak geleidelijk. Dit leidt bij kinderen uit zowel klassieke als niet-klassieke gezinnen doorgaans niet tot het idee dat er iets bijzonders is met hun eigen ouders of gezin. Bij kinderen uit niet-klassieke gezinnen kan het wel leiden tot het besef dat anderen hun situatie bijzonder vinden; dit merken ze aan reacties en vragen uit hun omgeving, met name van klasgenoten op de basisschool.

Ja, wat ze niet kennen is raar. Ja en het komt ook niet zo vaak voor, op mijn middelbare school ben ik de enige en ik zit op een school met 1500 leerlingen. (meisje 16, lesbische ouders)

Mensen denken ook dat lesbische mensen niet kunnen scheiden. Dan zeggen ze echt, huh dat kan toch niet. Maar het zijn gewoon twee mensen. Die kunnen toch opeens niet meer verliefd zijn (meisje, 15 jaar, lesbische ouders/ gescheiden ouders).

Bij jongeren die opgroeien bij holebi-ouders kunnen die reacties of vragen leiden tot een zekere vermoeidheid of zelfs weerstand om herhaaldelijk uit te moeten leggen hoe het zit met hun ouders of gezin. De weerstand kan zover gaan dat ze helemaal niets willen vertellen over hun ouders of gezin, wanneer ze verwachten dat hun ouders of zij zelf afgewezen worden vanwege de homoseksualiteit van hun ouders.

Het is niet vervelend maar wel vermoeiend. Soms stellen ze hele domme vragen. Ik heb bijvoorbeeld meerdere keren de vraag gehad of ik zelf ook lesbisch was omdat mijn ouders dat zijn. Dat soort vragen zijn irritant maar vragen als hoe zit het nou precies vind ik helemaal niet erg om uit te leggen. (meisje 15 jaar lesbische ouders/ gescheiden ouders)

'Ik heb een paar Marokkanen in mijn klas zitten en daar heb ik het ook nog niet aan verteld. Die vragen dan, welk werk doet je vader. Dan zeg ik gewoon ze werken op kantoor. Want ik weet niet hoe ze erop gaan reageren want het hoort niet echt binnen hun cultuur en geloof.' (jongen, 14 jaar, lesbische ouders)

Sommige mensen denken ook omdat je ouders homoseksueel zijn dat jij dat dan ook bent. (jongen, 11 jaar, homoseksuele ouders).

Ouders en gezin: iets bijzonders

Wanneer kinderen en jongeren zelf hun eigen situatie en relaties met hun ouders en opvoeders wel als bijzonder gaan ervaren, gebeurt dit in hun prepuber- en vooral puberjaren. Het gaat dan om kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen die in hun relatie met één of beide van hun biologische ouders een belangrijke verandering hebben doorgemaakt die bij hen de vraag oproept wie zij als hun ouders zien.

Voor adoptiekinderen, pleegkinderen, donorkinderen en sommige kinderen uit 1-oudergezinnen gaat het om veranderingen die op (zeer) jonge leeftijd plaatsvonden waardoor ze hun biologische ouder(s) niet bewust hebben meegemaakt en met wie geen contact (meer) is. Wanneer adoptie- en pleegkinderen vanaf jonge leeftijd hun biologische ouders niet bewust hebben meegemaakt, en ook niet weten wie hun ouders zijn of waren, veroorzaakt dit in hun prepuber- en puberjaren onzekerheid over het verleden en de eigen identiteit. Ze beseffen dan dat ze hun uiterlijke en persoonlijke kenmerken niet herkennen in hun huidige opvoeders, en geen beeld hebben van hun biologische ouders.

Ik heb een tijd lang gevoeld dat ik anders was, door de adoptie. Nu niet meer...ik vergelijk mezelf ook niet echt meer met anderen. Maar ik heb vergeleken met anderen best veel informatie over mijn biologische ouders gekregen. (meisje, 17 jaar, geadopteerd)

Ik vind het wel jammer, had eigenlijk niet gewild dat ik was geadopteerd. Het is sowieso voor kinderen die geadopteerd zijn meestal is afscheid nemen heel moeilijk. Ik heb dat ook. Maar liever praat ik daar niet over. (jongen, 11 jaar, geadopteerd)

Op foto's bijvoorbeeld, dat ze zeggen je lijkt zoveel op je moeder... en dan heb ik soms ook wel eens.. ik wil wel op iemand lijken.. zo iets (meisje, 18 jaar, geadopteerd)

Voor kinderen uit 1-oudergezinnen kan het tot hun pubertijd en zelfs tot hun jongvolwassenheid duren voordat ze beseffen dat er iets bijzonders was in het gezin waarin ze opgroeiden. Dit lijkt het sterkst te worden ervaren door jongens die met een alleenstaande moeder opgroeien. Zij beseffen dat zij in hun pubertijd juist hun vader hebben gemist.

Ik heb het idee dat ik dat pas later ben gaan beseffen wat er niet is. Ik heb dus geen vader echt gehad en dat besef je pas als je gaat puberen of daarna en je komt met seksualiteit en andere dingen in contact. (jongen, 23 jaar, 1-ouder)

Het komt ook voor dat adoptiekinderen, pleegkinderen, donorkinderen en kinderen uit 1-oudergezinnen er zelf voor kiezen om geen hechte relatie aan te gaan met hun biologische ouder(s). De enige motivatie die hiervoor in het onderzoek is gehoord is dat de biologische ouder(s) een te lange tijd afwezig is geweest, waardoor kinderen niet alleen fysieke maar ook emotionele afstand tot de biologische ouder(s) ervaren.

Ik heb pleegbroertjes en zusjes. En mijn ouders...mijn echte vader heb ik pas twee jaar geleden ontmoet. En mijn halfbroertje en halfzusje heb ik ook maar één keer gezien. Mijn echte moeder...die heeft niet echt toegevoegde waarde in mijn leven. (meisje, 16 jaar, pleeggezin)

Er zijn ook kinderen voor wie de veranderingen in hun gezin of in de primaire opvoedingsomgeving later in hun leven plaatsvindt, zodat zij nog wel herinneringen hebben aan één of beide van hun biologische ouders. Het gaat hierbij om scheiding van ouders, nieuwe partners van ouders, overlijden van een of beide ouders, uithuisplaatsing (in een pleeggezin) in de prepuber- en puberjaren. Dit zijn veranderingen waarbij kinderen bewust een overgang meemaken naar een situatie waar zich andere primaire opvoeders aandienen. Voor deze kinderen is de nieuwe situatie wel bijzonder omdat ze de verandering bewust hebben meegemaakt. Er is dan vaak nog altijd geen sprake van een vergelijking van hun eigen situatie met die van een ander, maar wel van een vergelijking tussen hun eigen situatie voor en na de verandering.

Mijn vader wilde dat heel graag, dat ik mijn stiefmoeder zou accepteren. Hij deed er alles aan dat dat moest. Mijn vader had erg de instelling van, ik ga alles doen om het goed te maken. We gingen leuke dingen doen, op vakantie. Dat werd heel erg geforceerd en juist dat heeft mijn denk ik ook zo tegengewerkt. (meisje, 16 jaar, stiefgezin)

Daarvoor wist ik eigenlijk niet echt hoe het was om in een gezin te wonen. Dat je echt liefde krijgt, dat mensen van je houden. (meisje 18, pleeggezin)

Een groep kinderen en jongeren die niet direct een verandering van opvoeders, maar wel regelmatig een verandering in de samenstelling van hun gezin ervaren, zijn de eigen kinderen van pleegouders. Zij groeien vaak op met verschillende pleegbroertjes en pleegzusjes, waarbij het komen en gaan van pleegkinderen altijd invloed heeft op de relatie die zij met hun ouders, hun eigen broers en zussen, en pleegkinderen ervaren. Waar deze veranderingen thuis door de een wel als bijzonder beschouwd worden, lijken andere eigen kinderen van pleegouders door het voorspelbare patroon van deze veranderingen hun gezinssituatie juist als normaal te zien.

Mijn ouders hebben altijd pleegkinderen opgevangen, van 0 tot 4 jaar. Pas toen ik twaalf was. Die bleven een jaar. Ik zie het zo: mijn gezinssituatie was normaal, en af en toe werd daar iemand aan toegevoegd. (jongen, 24, eigen kind van pleegouders)

Het is bij ons een komen en gaan van pleegkinderen. Dat is op zich wel bijzonder maar ik heb daar niet echt last van. Ik weet heel goed het verschil tussen wanneer ze er zijn en niet zijn, omdat we een jaar of zo een pleegkind hebben en dan een tijdje niet. (meisje, 17 jaar, eigen kind van pleegouders)

3.2 Basiskwaliteiten van ouderschap

Voor kinderen en jongeren in dit onderzoek lijkt de ervaring van hun relatie met ouders en primaire opvoeders samen te hangen met een aantal basiskwaliteiten voor ouderschap. Uit deze ervaringen zijn zeven gemeenschappelijke basiskwaliteiten voor positief ouderschap te onderscheiden, die we hieronder beschrijven. De beschrijvingen zijn een samenvoeging van werkelijke en geïdealiseerde kwaliteiten: kwaliteiten die sommige kinderen en jongeren in zekere mate (hebben) ervaren, terwijl ze door andere kinderen en jongeren in dit onderzoek juist zijn (of worden) gemist tijdens hun opvoeding. Deze zeven basiskwaliteiten worden door respondenten in alle gezinsvormen genoemd. Er zijn twee basiskwaliteiten die explicieter aandacht krijgen van kinderen en jongeren uit specifieke gezinsvormen: basiskwaliteit 6 (Humor en ontspanning bieden) wordt explicieter genoemd door kinderen uit klassieke gezinnen en pleegkinderen die de overgang naar een pleeggezin bewust hebben meegemaakt, basiskwaliteit 7 (Vasthouden en loslaten) wordt explicieter genoemd door pleegkinderen vanaf 16 jaar die de overgang naar een pleeggezin bewust hebben meegemaakt.

Basiskwaliteit 1 Liefde voelen en tonen

Kinderen en jongeren vinden het geven van liefde, aandacht en tijd van hun ouders belangrijke kwaliteiten. Dit uit zich in het gevoel dat je ouders van je houden, en met waarneembaar gedrag: ouders laten zien en ervaren dat je speciaal bent en goed bent zoals je bent, hebben belangstelling en aandacht voor je, zijn bezig met je, leven met je mee, en maken tijd voor je - zowel met moeilijke dingen die je meemaakt als om leuke dingen met je te doen. Kortom: ouders zijn lief en aardig, en willen hun kinderen gelukkig maken.

Dat je thuis bent, je ook en knuffel kan krijgen en dat ze laten zien dat ze om je geven. Dat jij speciaal bent en dat je goed bent zoals je bent. (meisje, 16 jaar, pleeggezin)

Ze moeten genoeg tijd en aandacht voor je hebben, want als ze heel hard werken dan hebben ze geen tijd om met je te gaan voetballen bijvoorbeeld (jongen, 11 jaar, klassiek)

Kinderen met holebi-ouders lijken het meest uitgesproken over hun geloof in de liefde van hun ouders, maar ook kinderen die met een alleenstaande ouder opgroeien kennen deze ervaring.

Als kind van een lesbisch stel weet je dat je gewild bent (meisje, 15 jaar, lesbische ouders)

Ondanks dat mijn ouders gescheiden zijn, heb ik nooit echt iets gemist, altijd genoeg liefde en aandacht gekregen van mijn moeder en zij heeft mij heel goed begeleid tot de persoon die ik nu ben en daar had ik alleen haar voor nodig. Natuurlijk is elke situatie anders maar ik denk dat het belangrijk is om een persoon te hebben, wel of geen ouder, die er op die manier voor jou kan zijn. (jongen, 23 jaar, 1-ouder)

Andere kinderen benoemen juist het gemis, nu of in het verleden, van de liefde of aandacht van een ouder of opvoeder.

Daarvoor wist ik eigenlijk niet echt hoe het was om in een gezin te wonen. Dat je echt liefde krijgt, dat mensen van je houden. (meisje 18, pleeggezin)

Ja dat is fijn, maar soms wou ik toch wel dat ik een vader had want zij is toch alleen bezig met het huishouden en als een vader had kon ik met hem voetballen en met hem spelen. (meisje, 10 jaar, 1-ouder).

Hij voelde best wel als een vader, ook al deed hij gemeen. Ja want niemand is perfect. Alleen maar boos is ook niet leuk maar hij was ook heel aardig. En ik was tenminste blij als hij aardig was, en vaak als we alleen waren dan was die ook altijd aardig. (meisje, 11 jaar, 1-ouder)

Basiskwaliteit 2 Respect tonen

Respect is een kwaliteit van ouders en opvoeders die door kinderen vaak als eerste wordt genoemd, direct en indirect. Respect voor kinderen staat in het algemeen voor een goede omgang met elkaar, waar ouders gelijktijdig beseffen dat het kind (nog) kind is en dat het kind altijd een gelijkwaardige en rechtvaardige omgang verdient. Dat betekent voor kinderen dat ouders waar mogelijk overleggen met hun kinderen, zelf eerlijk zijn, en hen niet als voorwerp zien. Overigens menen kinderen dat dit ook van hen dezelfde houding naar hun ouders en opvoeders vraagt.

Het is ook fijn om ouders te hebben om ze te vertellen wat je dwars zit, of dat iets gebeurd is op school en daar kan je dan het best mee praten in plaats van iemand die je niet zo goed kent. (jongen, 9 jaar, klassiek gezin)

Een ouder moet respectvol met een kind omgaan en ja een kind eigenlijk ook met zijn ouders (jongen, 13 jaar, adoptie/gescheiden ouders).

Ze moeten wel uitleggen waarom. Maar je moet ook respect hebben voor je ouders, omdat ze je ouders zijn. Maar ik vind niet dat ze zomaar vanaf nu bepalen: zo is het...ze kunnen wel regels stellen, maar ze moeten het wel uitleggen. (meisje, 17 jaar, pleegkind)

Basiskwaliteit 3 Grenzen stellen

Stellen van grenzen aan keuzen en gedrag van hun kinderen is een belangrijke kwaliteit van ouders. Kinderen verwachten van hun ouders dat ze regels bepalen voor wat wel en niet kan, en dat ze van hun ouders leren wat goed en niet goed is.

Er moeten regels zijn, want als een kind alles mag...dat kan niet. Dan gaat het niet goed, dan wordt een kind verwend. (jongen, 15 jaar, 1-oudergezin)

Mijn ouders waren vaak heel makkelijk, heel toegeeflijk. Daardoor heb ik altijd zelf heel veel verantwoordelijkheid genomen maar het is ook wel eens lekker als je af en toen een ouder hebt die zegt, je mag maar tot 1 uur uit en dat jij dan kan schreeuwen. (meisje, 21 jaar, pleeggezin)

Als je bij vrienden gaat eten krijg je te maken met andere regels. Dan kom je bij anderen en dan moet je je aanpassen. En dan kom je thuis en dan zeg je he mam, jij hebt me nooit gezegd dat dat onbeschoft is om te doen. (meisje, 18 jaar, geadopteerd)

Kinderen willen ouders die duidelijk en consequent zijn; ze mogen best 'streng' zijn, maar niet te streng, als ze maar consequent zijn. Overigens moeten ouders dan ook consequent zijn in hun eigen voorbeeldgedrag: ze moeten laten zien dat ze zich ook gedragen naar de gedragsregels waaraan kinderen zich moeten houden. Sommige kinderen en jongeren vertellen dat ze bij het ontbreken van consistentie en balans in het stellen van grenzen niet luisteren naar hun ouders.

Dan heeft ze [moeder] bijvoorbeeld eerst gezegd dat iets wel mag en daarna mag het toch niet. Dan word ik verdrietig en dan wordt zij weer boos. (jongen, 9 jaar, klassiek).

Ja ik vind ook wel dat als ouders ook wel ja en nee moeten kunnen zeggen tegen kinderen, want bijvoorbeeld als ik zou vragen mag ik een snoepje, en ze zeggen alleen maar ja, dat is niet goed (meisje, 10 jaar, 1 oudergezin).

Basiskwaliteit 4 Vertrouwen en veiligheid geven

Ouders zorgen voor rust en veiligheid in huis en in de onderlinge relaties. Rust en veiligheid heeft te maken met de zekerheid dat je een dak boven je hoofd hebt, een plek waar je lichamelijk rust en veiligheid ervaart.

Dat de deur voor je openstaat, dat je erop terug kan vallen (jongen, 13-15 jaar, 1 ouder gezin)

Het heeft ook te maken met regelmaat en verzorging in het dagelijkse leven, de ervaring dat je goed en genoeg te eten krijgt, dat de (af)was wordt gedaan, en dat praktische zaken en formaliteiten – zoals inschrijving en eventuele toestemming voor school, vereniging / sport, activiteiten – worden afgehandeld. Het zijn dit soort kleine tastbare zaken die kinderen vertrouwen geven in thuis als een 'goede plek', want ouders (en andere opvoeders) moeten mensen zijn die je kunt vertrouwen.

En drie jaar geleden zijn ze [de pleegouders] uit elkaar gegaan en dat vond ik heel erg omdat ze heel erg een moederrol was omdat ik die niet had en zij zorgde er echt voor dat we echt een gezin waren als we bij elkaar waren. (meisje, 17 Jaar oud, pleegkind)

De ervaring dat je ouders en opvoeders te vertrouwen zijn, bij wie je rust en veiligheid voelt, gaat wel verder dan de dagelijkse lichamelijke verzorging. Kinderen willen ook weten dat hun ouders / opvoeders hen vertrouwen, dus vertrouwen hebben in het kind en het kind kunnen geruststellen wanneer dat nodig is, zodat kinderen openlijk met hun ouders kunnen spreken over wat hen bezighoudt of wat zij voelen.

Ik vind dat kinderen open moeten staan om hun verdriet te uiten naar ouders. (meisje, 10 jaar, klassiek gezin).

Een ouder moet iemand zijn die open staat voor je eigen verhaal, regels geeft maar ook vrijheid en vertrouwen geven dat het goed gaat (meisje, 17 jaar, adoptie)

Vaak doelen kinderen en jongeren hiermee ook op hun wens dat ouders begrip hebben voor fouten die kinderen maken, wat blijkt uit het feit dat ouders / opvoeders niet meteen of al te boos worden, of gekwetst reageren.

Een ouder moet rechtvaardig zijn, en meelevend en snappen als je een keer iets fout doet. (meisje 14 jaar, gescheiden ouders)

Ik weet dat ik alles kan bespreken, in het begin vond ik dat wel lastig want ik was bang dat ik ze pijn ging doen dat ik daar mee bezig was. Als ik het dan over wilde hebben dacht ik, misschien kwets ik ze wel en dat wil ik dan ook weer niet. Dan hield ik het meestal voor mezelf, maar dan kwam het er altijd later wel weer uit (meisje, 17 jaar, adoptiekind).

Soms gaat het gewenste gevoel van veiligheid een stuk verder dan een gewenste reactie van de ouders bij het bespreken van problemen of lastige vragen. Het gaat dan om wens van het kind dat de ouder meer verantwoordelijkheid neemt voor de eigen reacties en gevoelens, en voor de gevoeligheden van het kind.

Vooraf mijn vader, die had een bipolaire stoornis en die probeerde ik heel erg te ontzien...er voor te zorgen dat ik hem niet kwetste of boos maakte (meisje, 20 jaar, pleegkind)

Ik denk dat een ouder, in mijn situatie dan bewust moet zijn van het feit dat als je een kind adopteert dat er dan wel... er zit nog wel een stukje emotionele dingen achter bij het kind als die later opgroeit, daar moeten ze wel bewust van zijn.. dat is belangrijk... (jongen, 20 jaar, geadopteerd)

Conflicten en onenigheid in huis zijn volgens kinderen niet altijd te voorkomen, maar ouders kunnen wel kiezen voor de manier waarop ze met conflicten en onenigheid omgaan, vooral wanneer die spelen tussen de ouders of opvoeders onderling.

Als ze ruzie hebben de boosheid, niet op jou afreageren. (jongen, 11 jaar, klassiek gezin)

Je ouders moeten je niet slaan (jongen, 11 jaar, pleeggezin)

Geen ruzie maken waar wij bij zijn. Als het echt erge ruzie is moeten ze er wel voor zorgen dat het kind er niet bij is. (jongen, 9 jaar, klassiek)

Basiskwaliteit 5 Hulp bieden

Kinderen verwachten van hun ouders dat ze hen helpen met kennis en vaardigheden die ze (nog) niet (voldoende) hebben of beheersen, of bij keuzen die ze moeten maken en waar ze onzeker over zijn. Ouders en opvoeders vertellen kinderen zo nodig wat ze moeten weten of doen. Kinderen zien hun ouders of opvoeders dan ook als probleemoplossers. Hoe ouder ze zijn des te minder willen kinderen dat hun ouders / opvoeders hun problemen voor ze oplossen, maar vooral helpen zodat kinderen zelf hun problemen kunnen oplossen.

Dat je weet dat je vragen kan stellen aan je ouders, dat je niet bang hoeft te zijn (jongen, 14 jaar, klassiek gezin).

Je kan het ook zelf doen maar het is fijn als ze je steunen. Ook dat ze er op een andere manier naar kunnen kijken, een soort van goede raad zeg maar. (meisje, 18 jaar, pleegkind)

Soms beseffen kinderen pas veel later wat ze aan hulp, steun en leiding van een (specifieke) ouder hebben gemist.

Ik heb het idee dat ik dat pas later ben gaan beseffen wat er niet is, ik heb geen vader gehad. Dat beseft je pas als je gaat puberen ... je komt met seksualiteit en andere dingen in contact dat je bedenkt hoe je zelf tegen relaties aankijkt bijvoorbeeld of tegen het huwelijk (jongen, 23 jaar, 1 ouder gezin).

Basiskwaliteit 6 Humor en ontspanning bieden

Humor is een belangrijke kwaliteit van ouders en opvoeders waar kinderen behoefte aan hebben. Het geeft ontspanning in de relatie tussen ouders en kinderen. Het is een positieve vorm van aandacht, en dat wordt sowieso als waardevol ervaren. Maar het helpt ook om moeilijke ervaringen in hun leven aan te kunnen. Hierdoor ervaren kinderen hun ouders en /of opvoeders als aardige mensen die zorgen voor een gezellige en ontspannen sfeer. Bovendien stimuleert humor en ontspanning ook dat kinderen hun ouders en opvoeders makkelijker benaderen bij het vragen van steun en hulp.

Mijn vader is heel leuk, omdat hij grappig is (jongen, 9 jaar, klassiek gezin).

Ik vind het belangrijk dat je lol kunt beleven met je ouders en dat we leuke dingen doen (jongen, 11 jaar, klassiek gezin).

Je moet met ze kunnen lachen en grapjes kunnen maken (jongen, 15 jaar, lesbische ouders).

Basiskwaliteit 7 Vasthouden en loslaten

Ouderschap vraagt volgens kinderen en jongeren een goed evenwicht tussen vasthouden en loslaten van hun kinderen. Ze geven kinderen ruimte om zichzelf te zijn, en hun eigen keuzen te maken. Dit betekent dat ze kinderen hun eigen inbreng laten geven, en dat ze bereid zijn om door hun kinderen tegengesproken te worden.

Een ouder moet bepaalde zekerheid of stevigheid bieden, iets dat ik bij mijn ouders gemist heb is dat je als je in de pubertijd bent tegen ze aan kan trappen en dat als je kapot bent van liefdesverdriet bij ze uit kan huilen en dat ze dan niet omvallen maar blijven staan (meisje, 21 jaar, pleeggezin).

Tegelijkertijd willen kinderen dat hun ouders er altijd voor ze zijn, juist wanneer het niet zo lukt om op eigen benen te staan; en dat ze begrip en acceptatie tonen voor keuzen die hun kinderen maken; ook als ouders het niet eens zijn met alle keuzen.

Ik had heel erg het idee dat ik mijzelf overeind moest houden, en misschien niet alleen mezelf maar ook mijn ouders. En ik liep onwijs op mijn tenen ...en dat komt misschien ook nog wel terug in een stukje structuur in het dagelijks leven. (meisje, 20 jaar, pleegkind)

Voor pleegkinderen die een positieve band met hun pleegouders ervaren, is 18 jaar een opvallend moment als het gaat om vasthouden loslaten – het is namelijk de leeftijd van pleegkinderen waarop pleegouders formeel geen pleegouders meer zijn, ook al voelen pleegkinderen dit anders.

Ouders stoppen niet met ouders zijn als je 18 wordt...en sowieso zijn er zoveel jongeren die nog niet op een 18^e het huis uitgaan. En ook daarna blijven je ouders je ouders, ook als dat adoptieouders of pleegouders zijn. Dat zijn mensen op wie je terug wil kunnen vallen of die je op wil kunnen bellen voor advies. (meisje, 18 jaar, pleegkind)

Tot slot is het van belang, zeggen twintigers die terugkijken op hun relatie met een gescheiden ouder, dat de ouder de ouder blijft en het kind het kind.

Ja, ik werd daar [ruzie tussen gescheiden ouders] bij betrokken en dat vond ik niet leuk en mijn moeder die vertelde alles en toen dacht ik van nou dat is heel goed want dan heb ik een goede band met mijn moeder maar achteraf gezien denk ik van nou, dat had beter misschien niet zo kunnen zijn. (meisje, 20 jaar, gescheiden ouders)

Als je dan met zijn tweeën bent dan vervagen nog wel eens die grenzen van ouder en kind. Je hebt ook niet bijvoorbeeld...een soort blok van ouders die samen beslissingen nemen over het kind die daar zeg maar onder staat.[...] mijn moeder en ik hebben een hele goede band maar wel heel close ook en soms ook wel te close geweest dat ik gewoon betrokken was ... in plaats van dat zij echt de moederrol op zich nam en ik gewoon het kind kon zijn (jongen, 23 jaar, 1-oudergezin).

4. Beleving van ouders: wie zijn ze en met hoeveel?

Op de vraag met hoeveel personen kinderen en jongeren het gevoel van ouderschap hebben, ervaren en/of zouden willen, is geen eenduidig antwoord gekomen. Uit de reflecties van kinderen en jongeren op deze vraag lijkt het erop dat deze vraag voor hen niet opportuun is. Kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen, en met een positieve ervaring met ouderschap, hoeven geen 'extra' ouder. Het hangt voorts van zoveel factoren en/of omstandigheden af of een derde ouder, of zelfs een vierde ouder, mogelijk of gewenst is, dat er op de vraag 'met hoeveel personen zou je dat [gevoel van ouderschap] kunnen hebben?' geen eenduidig antwoord lijkt te bestaan. Wanneer er sprake zou zijn van een beslissing hiertoe, gaven vele respondenten echter wel aan, dat zijzelf dit willen bepalen.

Ik zou zeggen, kijk goed wie de ouders zijn voor het kind, want het kan blijkbaar voor heel veel mensen verschillen, ik weet niet wat de mogelijkheden zijn natuurlijk maar werk samen met het kind als het kan. Ik weet niet of dat vast kan staan in een wet. Voor mij zijn mijn beide ouders gewoon mijn ouders, maar het had ook anders kunnen lopen dat er ik nu drie of vier had (meisje, 23 jaar, stiefgezin).

4.1 Wanneer een ouder (g)een ouder is

Met de aanduidingen 'ouder', 'papa' en/of 'mama' verwijzen kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen altijd naar hun biologische ouders. De aanduiding 'biologische ouder' wordt door kinderen en jongeren in dit onderzoek nauwelijks gebruikt, behalve door kinderen uit niet-klassieke gezinnen om voor buitenstaanders te verhelderen dat er verschillen bestaan tussen herkomst en de primaire opvoeders. Adoptiekinderen en donorkinderen – en pleegkinderen die vanaf (zeer) jonge leeftijd in een pleeggezin zijn opgegroeid – erkennen met deze aanduiding hun herkomst, maar kennen die persoon geen rol toe in hun praktische en emotionele opvoeding. Zo spreken alle adoptiekinderen in dit onderzoek hun adoptief ouders aan met papa en mama, vermoedelijk omdat zij hun primaire opvoeders zijn sinds zij geadopteerd zijn op jonge leeftijd (tussen de 0 en 4,5 jaar). Kinderen met holebi-ouders – tevens donorkinderen – gebruiken de term 'biologische ouder' om het verschil uit te leggen tussen enerzijds de vader of moeder uit wie ze zijn voortgekomen en die hen opvoedt, en anderzijds de partner of echtgeno(o)t(e) van de vader of moeder die ook als ouder wordt beschouwd.

Kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen verwijzen met 'ouder', 'papa' en/of 'mama' naar hun biologische ouder(s), naar opvoeders met wie ze vanaf zeer jonge leeftijd een ouder-kind relatie ervaren, of naar opvoeders die later in hun leven een ouderlijke rol krijgen en met wie zij een emotioneel positieve ouder-kind-relatie ervaren. Het onderscheid tussen een 'ouder' en 'opvoeder' wordt bepaald door de kwaliteit van emotionele hechting aan ouders of opvoeders. Het lijkt erop dat voor die emotionele band en daarmee voor wie zij als hun ouders zien de aanwezigheid van een drietal basiskwaliteiten voor ouderschap doorslaggevend zijn: onvoorwaardelijke liefde, respect en veiligheid. Het zijn deze kwaliteiten die ontbreken wanneer er sprake is van kindermishandeling, wat voor enkele jongeren in dit onderzoek nadrukkelijk een rechtvaardiging is voor het verliezen van het recht om een ouder te zijn.

Een ouder geeft gewoon zonder reden om je, onvoorwaardelijk zeg maar. Bij een opvoeder gaat het geven om jou niet van zelf, heeft meer tijd nodig (meisje, 14 jaar, geadopteerd).

Ook al zorgen ze niet goed voor je, niemand mag je ouders het recht van ouders afnemen. Ouders hebben het recht om voor je te zorgen en dit mag je niet afnemen. Tenzij ze je zwaar mishandelen (jongen, 15 jaar, 1 ouder gezin).

De band die kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen met hun ouders ervaren verandert niet fundamenteel. Zij blijven hun beide biologische ouders als hun ouders zien. Naast hun ouders kennen zij anderen in hun nabije familie die voor hen belangrijke opvoeders zijn: ooms, tantes, grootvaders of grootmoeders. Voor veel kinderen uit klassieke gezinnen in dit onderzoek gaat het om een beperkt aantal opvoeders, een select aantal familieleden met wie zij een speciale band ervaren. Bij sommige kinderen uit allochtone gezinnen is dit aantal groter. In hun ogen kan het aantal opvoeders oplopen tot nagenoeg alle ooms en tantes, grootouders en volwassen neven en nichten.

Ik denk 4, bij mij mijn moeder, vader, oom en schoonzus. Zij zijn een voorbeeld en rolmodel (13 jaar, jongen, klassiek gezin).

Hoe klein of groot het aantal opvoeders ook kan zijn voor kinderen in klassieke gezinnen, zij zien voor deze opvoeders een beperkte rol in vergelijking met de rol van hun ouders. Opvoeders geven liefde, aandacht, en tijd, maken het gezellig, bieden een luisterend oor, zijn een rolmodel of bieden een helpende hand bij problemen en vragen. Opvallend is dat deze kenmerken van opvoeders grotendeels overeenkomen met de basiskwaliteiten voor ouderschap, zoals beschreven in het vorige hoofdstuk.

4.2 Wanneer de band met ouders verandert

De meeste kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen maken op (soms zeer) jonge leeftijd veranderingen in hun ouderlijke dan wel opvoedingsomgeving mee, waarbij naast of in plaats van één of beide biologische ouders andere primaire opvoeders hun intrede doen. Er zijn verschillende momenten en situaties waarin de ouderlijke of opvoedingsomgeving van kinderen uit niet-klassieke gezinnen kan veranderen. Deze veranderingen kunnen invloed hebben op veranderingen in wie zij beschouwen als hun ouders, en op het aantal ouders dat zij hebben. In hoeverre hun band met hun (biologische) ouders verandert is afhankelijk van de volgende factoren:

- de leeftijd waarop deze veranderingen of overgangen plaatsvinden, in combinatie met de mate waarin kinderen deze veranderingen en overgangen bewust meemaken of de mate waarin ze zich hiervan later in hun leven bewust worden,
- de acceptatie door kinderen zelf van de verandering of overgang, en
- de mate van emotioneel positieve hechting met ouders en opvoeders.

Hoe deze factoren doorwerken in wie kinderen en jongeren uit de verschillende niet-klassieke gezinsvormen zien als hun ouders, wordt hieronder beschreven.

4.2.1 Adoptiekinderen en donorkinderen

Bij adoptiekinderen vindt de belangrijkste overgang in hun opvoedingsomgeving plaats op zeer jonge leeftijd. Adoptiekinderen beschouwen hun adoptieouders als hun ouders. Ze duiden hun ouders aan met 'ouders' en soms 'pleegouders', en spreken hen aan met 'papa' en 'mama'.

Vanaf mijn derde tot nu ben ik opgegroeid met de ouders die ik nu heb. Dat zijn gewoon mijn ouders, dus gewoon heel natuurlijk. Maar andere mensen zeggen dat zijn je pleegouders, en ja dat kan ik ook wel begrijpen. Voor mij zijn het gewoon mijn ouders (meisje, 18 jaar, geadopteerd).

Ik weet niet echt veel van de adoptie zelf, dus mijn adoptieouders zijn gewoon mijn echte ouders. Dus eigenlijk voelt het niet alsof ik geadopteerd ben. Mijn biologische ouders ken ik niet, als ik ze zie dan denk ik gewoon dat het normale mensen zijn die ik nog nooit heb gezien (meisje, 14 jaar, geadopteerd/gescheiden ouders).

Het besef is er vaak dat er nog biologische ouders bestaan die alleen als ouders worden gezien naast hun adoptief ouders, wanneer ze genoeg afstammingsinformatie hebben over hun biologische ouders. De meeste adoptiekinderen in dit onderzoek hebben echter weinig tot geen informatie over hun biologische ouder(s), en zelden contact met hen. Het al dan niet krijgen van contact met de biologische ouders is soms een vrijwillige keuze van het adoptiekind, en soms de keuze van de biologische familie.

Nee ik hoef geen contact met mijn biologische ouders, want de adoptieouders die ik heb zie ik als mijn biologische ouders (meisje, 12 jaar, geadopteerd).

Ik heb contact gezocht via de adoptie organisatie, maar mijn oma daar had aangegeven dat ze geen contact met mij wilden. Dat vond ik toen wel heel erg. Nu heb ik het op zich wel losgelaten (meisje, 17 jaar, geadopteerd).

Voor donorkinderen is de donorouder vaak uit beeld, en speelt geen rol in de opvoeding. In hun beleving van de relatie met de donorouder of in hun wensen om een relatie met de donorouder te hebben, vertonen donorkinderen grote verschillen. Waar de een graag een relatie met de donorouder wenst – en soms ook een relatie heeft – zegt de ander totaal geen behoefte aan die relatie te hebben. Deze verschillen zijn er ook tussen broertjes en zusjes met dezelfde donorouder. Zo vertelt een donorkind (12 jaar) aan wel meer contact te willen met zijn donorvader, terwijl zijn broer (15 jaar) het contact zoals het nu is, prima vindt.

Ik zie hem nu ongeveer 1 keer in het jaar, maar ik zou liever meer contact met hem willen hebben. Het lijkt me een heel aardige man, maar het lukt niet altijd want hij woont best ver weg (jongen, 12 jaar, lesbische ouders, donorkind).

Alle kinderen met holebi-ouders in dit onderzoek zijn tevens donorkinderen. Veel van deze kinderen zien de donor als ouder, maar niet altijd als vader of moeder. Sommige donorkinderen, vooral als ze nog jong zijn, weten nog niet goed welke plek de donorouder in hun leven heeft of moet hebben. Een zichtbare en merkbare betrokkenheid van de donor bij de opvoeding lijkt doorslaggevend in de ogen van donorkinderen, om de donor als vader of moeder te zien.

Mijn moeders, en mijn donorvader, maar...wat anders is, is dat mijn moeders mij ook echt hebben opgevoed. (jongen, 15 jaar, donorkind)

Dit is mijn biologische moeder en dit is mijn biologische vader, maar hem heb ik nog nooit gezien. En dit is mijn andere moeder en die betekent ook veel voor me (jongen, 14 jaar, lesbische ouders).

Mijn biologische vader is ook getrouwd met een man en ik vind het altijd een beetje lastig, heel veel mensen noemen hem wel gewoon mijn vader maar ik zie hem niet zo omdat ik natuurlijk niet door hem ben opgevoed.... Ik zie hem dus niet als mijn vader maar snap wel dat andere mensen hem zo noemen want ik vind het ook een beetje moeilijk hoe je zo iemand moet omschrijven (meisje 16, lesbische ouders).

4.2.2 Pleegkinderen

Pleegkinderen kunnen hun pleegouders, biologische ouders of beide als hun ouders zien. Sommige pleegkinderen, die in hun pubertijd in een pleeggezin zijn geplaatst, suggereren dat 'het kennen van het kind' bepalend is voor het verschil tussen een ouder en een opvoeder, en dat alleen de biologische ouders als ouders gezien kunnen worden. Dit staat in contrast met ervaringen van andere pleegkinderen, wanneer ze beginnen te beseffen dat ze bij hun biologische ouders iets wezenlijks missen waarvan blijkt dat je dat eigenlijk van ouders mag verwachten. De relatie met de pleegouders kan dan zo sterk zijn dat deze ook voortduurt na hun 18^e, wanneer de pleegzorg formeel afgesloten wordt.

Mijn vader en moeder zijn mijn ouders. Je kunt niet meer dan twee ouders kunt hebben. Je biologische ouders zijn gewoon je ouders. (meisje, 16 jaar, pleegkind)

... dat mijn vader depressief op bed lag, ik heb heel lang niet beter geweten zeg maar en dan is het wel pijnlijk als je je er bewust van wordt dat andere vaders of moeders.. of voor andere mensen er wel ouders klaar staan. (meisje, 21 jaar, pleegkind)

Ik vind dat er eigenlijk geen leeftijd aan zit. Ik kan nu altijd bij mijn pleegouders terecht. Ook als ik op kamers zou gaan wonen. Ik denk dat het heel belangrijk is dat je altijd iemand hebt. (meisje, 18 jaar, pleegkind)

Wie de ouders zijn in de ogen van pleegkinderen, wordt zodoende beïnvloed door de leeftijd waarop zij bij hun pleegouders kwamen, de contacten die zij eventueel nog (willen) hebben met hun biologische ouders, de duur van hun verblijf in een pleeggezin, en soms door het gegeven dat de pleegouder een bloedverwant is. Zolang ze in beeld zijn bij hun kinderen worden biologische ouders beschouwd als ouders, tenzij er een emotionele breuk heeft plaatsgevonden. Dan worden biologische ouders niet meer gezien als ouders.

Mijn pleegouders zijn mijn ouders. Nee mijn moeder zie ik niet als mijn moeder. Ik weet eigenlijk nog niet hoe ik haar zie. Dat vind ik heel lastig, al heel lang. Om dat een plek te geven. Ik weet niet echt wat ik daar van vind. Ze is in ieder geval niet meer mijn moeder dan mijn pleegouders (meisje, 16 jaar, pleegkind sinds haar 13^e).

4.2.3 Kinderen in stiefgezinnen en 1-ouder-gezinnen

Kinderen in stiefgezinnen kunnen naar eigen zeggen twee, drie of vier ouders hebben. Dit is afhankelijk van de kwaliteit van de relatie met de eigen ouders en de nieuwe partners van hun ouders. Het komt voor dat na de scheiding tussen de ouders, kinderen vrijwillig breken met de ouder die is vertrokken, of deze relatie bewust op afstand houden. Soms is de breuk die kinderen met de vertrokken ouder ervaren, het gevolg van een gebrekkige betrokkenheid van die ouder.

Vroeger hoopte ik dat het contact met mijn vader beter zou worden, maar nu vind ik het goed zo. Mijn vader deed 2 jaar geleden stom, hij kwam zijn belofte niet na, toen was het voor mij klaar. Ook liegt hij veel. (meisje, 16 jaar, gescheiden ouders)

In stiefgezinnen komt het voor dat – bij een scheiding van de biologische ouders op jonge leeftijd van het kind – de aanwezigheid en rol van de stiefouder in de opvoeding groter is dan die van de elders wonende biologische ouder. De emotionele band met de stiefouder kan sterk zijn, zodat het kind zelf de stiefouder als eigen ouder

gaat zien. Dit gebeurt vaker naarmate kinderen langer met de stiefouder in één huis wonen, en de stiefouder in het begin genoeg gepaste afstand houdt – maar niet teveel afstand – van de relatie met de biologische ouder. Een nieuwe opvoeder die kordaat nieuwe regels stelt of besluiten voor de kinderen neemt, valt op. Dat kan leiden tot weerstand wanneer er nog geen emotioneel positieve band bestaat met de nieuwe opvoeder.

Toen mij stiefvader net om de hoek kwam hoopte ik dat hij mijn vader zou worden. Hij heeft mij wel wettelijk erkend. Het was een lastige periode want ik was net bezig me een beetje los te maken van mijn moeder. En toen kwam mijn moeder met haar vriend aanzetten, dat was me iets te snel. Uiteindelijk heb ik dat los kunnen laten omdat ik besepte dat ik er iemand bij kreeg. Ik heb hem toen ook gevraagd mij te erkennen (meisje, 21 jaar, donor en opgegroeid met alleenstaande ouder).

Eerst dacht ik wel ‘wie is dat’ maar ik vond hem meteen aardig. Hij begreep alles en hij was rustig. Hij bemoeide zich zeg maar ook niet teveel met dingen in het begin. Als we bijvoorbeeld ruzie hadden met onze moeder dan bemoeide hij zich daar niet teveel mee (meisje, 16 jaar, gescheiden ouders/stiefouders).

Een sterke(re) emotionele band met de stiefouder leidt er niet altijd toe dat hij of zij met ‘papa’ of ‘mama’ wordt aangesproken – dat blijft in veel gevallen toch voorbehouden aan de andere biologische ouder, tenzij kinderen al vanaf jonge leeftijd opgroeien met stiefouders.

Tegen mijn stiefvader zeg ik nog geen papa en tegen mijn stiefmoeder zeg ik ook gewoon haar naam. Ik zie ze meer als verzorgers en de vriend en vriendin van mijn vader en moeder (meisje, 13 jaar, geadopteerd en gescheiden ouders)

Ik heb gewoon met alle drie contact, en ik ken mijn stiefmoeder ook al zolang ik mij kan herinneren. Dus het voelt voor mij wel alle drie als een moeder (meisje 15, lesbische ouders/ gescheiden ouders).

Druk uitoefenen op kinderen om de nieuwe partner van één van de biologische ouders wel of juist niet als ouder te zien, kan een negatieve invloed hebben op de relatie die kinderen ervaren met de (stief)ouder die de druk uitoefent. Soms wordt de druk niet zozeer van de eigen ouders ervaren, maar van de nieuwe partner van een van de eigen ouders, wat kan leiden tot weerstand tegen die nieuwe partner.

Die [de vader] wilde dat [accepteren van de stiefmoeder] heel graag. Hij deed er alles aan dat dat moest. Mijn vader had erg de instelling van, ik ga alles doen om het goed te maken. We gingen leuke dingen doen, op vakantie. Dat werd heel erg geforceerd en juist dat heeft mijn denk ik ook zo tegengewerkt (meisje, 16 jaar, gescheiden ouders).

Ik heb geen speciale band met haar. Ze bemoeit zich wel eens met onze opvoeding en daar heb ik geen behoefte aan. Ik heb al twee moeders (meisje, 16 jaar, lesbische ouders/gescheiden ouders).

Mijn moeder had een vriend en die had gezegd dat ik hem papa moest noemen. Dat vond ik echt niet leuk, helemaal omdat mijn vader gewoon nog leeft. Hij had wel lang met mijn moeder maar ik zou hem alsnog nooit papa noemen. Hij had het niet mogen vragen, omdat hij wist dat ik hem niet mag (jongen, 15 jaar, gescheiden ouders).

Kinderen die langere tijd opgroeien met een alleenstaande ouder – vaak de moeder – beschouwen die ouder vaak als enige ouder. Dit wordt ingegeven door de positieve band met de ouder bij wie het kind opgroeit, of juist door een afwijzing van de biologische ouder die elders woont en waar geen contact mee is. Een dergelijke hechte band tussen ouder en kind is ook zichtbaar bij kinderen uit 1-oudergezinnen waar een (langdurig of stabiele) relatie van hun ouder met een nieuwe partner uitblijft. Het komt echter ook voor dat een nieuwe (tijdelijk) partner van de alleenstaande ouder als ouder wordt gezien en geaccepteerd.

Ik denk dat ik wel hechter ben met mijn moeder dan de meeste mensen met twee ouders. We hebben alleen elkaar...ik was altijd wel jaloers op mensen met vaders. Dan dacht ik: wie beschermt mij als er iets is (meisje, 23 jaar, 1-ouder/donorouder).

Mijn vader zorgt wel voor andere kinderen maar niet voor mij. Daarom zou hij eigenlijk niet mijn vader genoemd mogen worden (jongen, 15 jaar, 1-ouder gezin).

In het begin wilde ik mijn vader wel vaker zien, maar nu niet meer. Ik wil niet dat mijn stiefvader en moeder uit elkaar gaan, dit verwacht ik ook niet (meisje, 14 jaar, gescheiden ouders).

De hechte relatie tussen een biologische ouder en het kind in 1-ouder gezinnen en stiefgezinnen kan wel druk zetten op de grenzen tussen ouder en kind. Het is dan van belang dat ouders het kind-zijn van hun kinderen respecteren. Het komt voor dat de emotionele nabijheid tussen ouder en kind zo sterk kan worden, dat de grenzen tussen ouder en kind vervagen en het kind onbewust en ongewild in de rol van vriend(in) of zelfs vertrouwenspersoon komt. Pas wanneer ze ouder zijn, zien deze kinderen dat ze hadden gewenst dat hun ouder meer verantwoordelijkheid voor hun eigen leven – ook hun liefdesleven – hadden genomen, en dat ze zich neutraler hadden getoond over de andere ouder of stiefouder na de scheiding.

Ik was al ouder toen mijn halfbroertje geboren werd. En ik werd een soort vader voor hem, omdat zijn vader ook niet meer in beeld was (jongen, 24 jaar, 1-ouder)

5. Conclusies

In dit hoofdstuk worden de conclusies beschreven uit het onderzoek naar de perspectieven van kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen op ouders en ouderschap. Naar het oordeel van de onderzoekers zijn de onderzoeksvragen goeddeels beantwoord. De perspectieven van de kinderen en jongeren op de vragen over hoe zij tegen ouderschap aankijken en met hoeveel ouders zij dit ervaren (en wanneer niet) is scherp in beeld gekomen. Opvallend is dat de kinderen en jongeren in dit onderzoek veel gemeen met elkaar hebben in hun verwachtingen van ouders, zoals geduid met de basiskwaliteiten, of ze nu in klassieke of niet-klassieke gezinsvormen opgroeien.

5.1 Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?

- De kijk van kinderen en jongeren op ouderschap wordt bepaald door de wijze waarop zij zich beelden vormen van hun ouders en opvoeders.
- De meeste kinderen en jongeren vormen zich autonoom beelden over hun ouders en opvoeders. Die beelden worden ‘met de paplepel’ ingegoten en ontstaan vanzelf tijdens het opgroeien met de huidige ouders of opvoeders.
- Dagelijkse contact tussen kinderen uit zowel klassieke als niet-klassieke gezinsvormen brengt een natuurlijke nieuwsgierigheid naar elkaar, en daarmee ook naar de relaties die anderen hebben met hun ouders of opvoeders. Ze merken dan op dat de situatie van de ander overeenkomt met of verschilt van hun eigen situatie. Verschillen en overeenkomsten tussen de eigen ouders en de ouders van anderen worden over het algemeen beschouwd als een gegeven en hebben geen invloed op de beeldvorming over de eigen ouders. Wat ouders en opvoeders bijzonder maakt, zijn de karakters, gedragingen en vooral opvoedstijlen van ouders en/of opvoeders: zijn de ouders streng of vrij in hun opvoeding?
- Kinderen uit klassieke gezinnen en kinderen uit niet-klassieke gezinnen die van jongs af aan bij hun ouder(s) en/of opvoeder(s) opgroeien en nog contact hebben met hun (andere) biologische ouder(s), vinden hun situatie niet echt bijzonder. Veel kinderen uit niet-klassieke gezinnen merken aan reacties en vragen uit hun omgeving, meestal op de basisschool, dat anderen hun situatie wel als anders zien.
- De eigen situatie wordt door kinderen en jongeren als bijzonder ervaren wanneer in ze in hun relatie met één of beide van hun biologische ouders een belangrijke verandering hebben meegemaakt die bij hen de vraag oproept wie zij als hun ouders zien. Dit geldt voor adoptiekinderen, pleegkinderen, donorkinderen en sommige kinderen uit 1-oudergezinnen die vanaf zeer jonge leeftijd bij hun primaire opvoeder(s) opgroeien en geen contact hebben (gehad) met hun (andere) biologische ouder(s). Van de verandering in hun opvoedingssituatie op zeer jonge leeftijd worden zij zich pas *bewust in* de prepuber- en puberjaren. Dit geldt ook voor kinderen die de verandering in hun opvoedingssituatie *bewust* meemaken *tijdens* hun prepuber- en puberjaren, zoals bij: scheiding van ouders, nieuwe partners van ouders, overlijden van een of beide ouders, of uithuisplaatsing (in een pleeggezin).
- De overeenkomsten tussen kinderen en jongeren uit verschillende gezinsvormen in hun kijk op ouders, toont zich nadrukkelijker in een aantal gemeenschappelijke waarden of kwaliteiten voor ouderschap.

5.2 Wanneer is iemand voor jou een ouder; wanneer niet (meer)?

- Kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen verwijzen met 'ouder', 'papa' en/of 'mama' altijd naar hun beide biologische ouders. Kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen verwijzen met 'ouder', 'papa' en/of 'mama' naar hun biologische ouder(s), naar opvoeders met wie ze vanaf zeer jonge leeftijd een ouder-kind relatie ervaren, of naar opvoeders die later in hun leven een ouderlijke rol krijgen en met wie zij een emotioneel positieve ouder-kind-relatie ervaren.
- Wanneer kinderen vanaf jonge leeftijd bewust een ouder-kind relatie ervaren met de biologische ouder(s), adoptieouders, pleegouders of stiefouders, dan blijven deze opvoeders ook later gezien worden als ouders – ook wanneer op latere leeftijd een vrijwillige of onvrijwillige breuk met deze opvoeders plaatsvindt, zoals bij een scheiding van de ouders / opvoeders, bij uithuisplaatsing en plaatsing in een pleeggezin, of wanneer pleegkinderen 18 worden. Dit verklaart ook dat sommige kinderen die van jongs af aan opgroeien met één ouder, geen behoefte zeggen te hebben aan meer dan die ene ouder.
- Wanneer kinderen al op een leeftijd zijn dat ze bewust een verandering en overgang in hun opvoedingsomgeving meemaken, en te maken krijgen met een nieuwe opvoeder of een nieuwe partner van hun ouder(s), dan worden de nieuwe opvoeders niet gezien als een ouderfiguur. Een uitzondering hierop lijkt gevormd te worden door die nieuwe opvoeders waarmee een emotioneel positieve relatie wordt ervaren die in de loop van de tijd in de beleving van kinderen uitgroeit tot een volwaardige ouder-kind relatie.
- Het onderscheid tussen een 'ouder' en 'opvoeder' wordt bepaald door de kwaliteit van emotionele hechting aan ouders of opvoeders. Het lijkt erop dat voor die emotionele band - en daarmee voor wie kinderen als hun ouders zien - de aanwezigheid van een drietal basiskwaliteiten voor ouderschap doorslaggevend zijn: onvoorwaardelijke liefde, respect en veiligheid. Het zijn deze kwaliteiten die ontbreken wanneer er sprake is van kindermishandeling, wat voor enkele jongeren in dit onderzoek nadrukkelijk een rechtvaardiging is voor het verliezen van het recht om een ouder te zijn.
- Kinderen en jongeren in dit onderzoek hebben in hun perspectieven op ouderschap zeven waarden of kwaliteiten voor ouderschap met elkaar gemeen. De aanwezigheid van de volgende zeven basiskwaliteiten voor ouderschap maken dat een ouder of primaire opvoeder wordt gezien als ouder:

Basiskwaliteit 1	Liefde voelen en tonen
Basiskwaliteit 2	Respect tonen
Basiskwaliteit 3	Grenzen stellen
Basiskwaliteit 4	Vertrouwen en veiligheid geven
Basiskwaliteit 5	Hulp bieden
Basiskwaliteit 6	Humor en ontspanning bieden
Basiskwaliteit 7	Vasthouden en loslaten
- Er zijn twee basiskwaliteiten die explicieter aandacht krijgen van kinderen en jongeren uit specifieke gezinsvormen: basiskwaliteit 6 (Humor en ontspanning bieden) wordt explicieter genoemd door kinderen uit klassieke gezinnen en pleegkinderen die de overgang naar een pleeggezin bewust hebben meegemaakt, en basiskwaliteit 7 (Vasthouden en loslaten) wordt explicieter genoemd door pleegkinderen vanaf 16 jaar die de overgang naar een pleeggezin bewust hebben meegemaakt.

- Op basis van de uitkomsten van dit onderzoek is het niet mogelijk om vast te stellen of en in welke mate de afwezigheid van één basiskwaliteit, van specifieke combinaties van meerdere basiskwaliteiten, of van alle genoemde basiskwaliteiten ertoe leidt dat een ouder of primaire opvoeder niet (meer) gezien wordt als ouder.

5.3 Met hoeveel personen heb jij die ervaring; met hoeveel personen zou je dat kunnen hebben?

- Op de vraag met hoeveel personen kinderen en jongeren het gevoel van ouderschap hebben, ervaren en/of zouden willen, is geen eenduidig antwoord gekomen. Zoals de reflecties van de kinderen en jongeren op deze vraag uitwijzen, lijkt het erop dat deze vraag voor hen niet opportuun is. Kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen, en met een positieve ervaring met ouderschap, hoeven geen 'extra' ouder. Het hangt voorts van zoveel factoren en/of omstandigheden af of een derde ouder, of zelfs een vierde ouder, mogelijk of gewenst is, dat er op de vraag 'met hoeveel personen zou je dat [gevoel van ouderschap] kunnen hebben?' geen eenduidig antwoord lijkt te bestaan. Wanneer er sprake zou zijn van een beslissing hiertoe, gaven vele respondenten echter wel aan, dat zijzelf dit willen bepalen.
- Kinderen en jongeren uit klassieke gezinnen beschouwen 2 biologische ouders als het aantal dat ze hebben, en kunnen hebben.
- De perspectieven van kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen op het aantal ouders dat ze hebben, en het aantal ouders dat ze in hun beleving kunnen hebben, lijkt onafhankelijk van de specifieke gezinsvorm waarin ze opgroeien. Op basis van de onderzoeksgegevens is het niet mogelijk om een per gezinsvorm gemeenschappelijk geldende precies aantal (mogelijke) ouders vast te stellen.
- Wat wel vastgesteld kan worden is dat voor kinderen en jongeren uit niet-klassieke gezinnen het aantal ouders kan variëren van één tot vier, en dat dit aantal de uitkomst is van meerdere factoren die hun relatie met ouders en primaire opvoeders beïnvloeden. De band die zij met ouders en opvoeders ervaren, en de keuze om ze aan te duiden met 'ouders', 'papa' en/of 'mama', wordt beïnvloed door:
 - de leeftijd waarop deze veranderingen of overgangen plaatsvinden, in combinatie met de mate waarin kinderen deze veranderingen en overgangen bewust meemaken of de mate waarin ze zich hiervan later in hun leven bewust worden
 - de acceptatie door kinderen zelf van de verandering of overgang, en
 - de mate van emotioneel positieve hechting met biologische ouders en primaire opvoeders.
- Kinderen die vanaf jonge leeftijd bewust een ouder-kind relatie ervaren met de biologische ouder(s), adoptieouders, pleegouders of stiefouders, blijven deze opvoeders zien als ouders – ook wanneer op latere leeftijd een vrijwillige of onvrijwillige breuk met deze opvoeders plaatsvindt, zoals bij een scheiding van de ouders / opvoeders, bij uithuisplaatsing en plaatsing in een pleeggezin, of wanneer pleegkinderen 18 worden. Dit verklaart ook dat sommige kinderen die van jongs af aan opgroeien met één ouder, geen behoefte zeggen te hebben aan meer dan die ene ouder.
- Kinderen die op een leeftijd zijn dat ze bewust een verandering en overgang in hun opvoedingsomgeving meemaken, en te maken krijgen met een nieuwe opvoeder of een nieuwe partner van hun ouder(s), zien

de nieuwe opvoeders niet als een ouderfiguur. Een uitzondering hierop lijkt gevormd te worden door die nieuwe opvoeders waarmee een emotioneel positieve relatie wordt ervaren die in de loop van de tijd in de beleving van kinderen uitgroeit tot een ouder-kind relatie.

Bijlage 1 Leidraad interviews – perspectieven op ouderschap

Centrale vraagstelling:

Wat zijn de perspectieven van kinderen en jongeren op ouderschap en op het aantal mensen waarmee ze een kind-ouder relatie kunnen hebben?

Deelvraag 1:

Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?

- Wie zie jij als jouw ouders?
- Wie zie jij nog meer als jouw opvoeders?

Deelvraag:

Met hoeveel personen kunnen kinderen en jongeren in de praktijk van alledag een ouder-kind relatie ervaren?

- Hoeveel mensen zie jij als jouw opvoeders?
- Met hoeveel mensen kan jij zo'n band hebben?
- Wanneer is iemand een ouder voor jou? En een opvoeder? Wanneer niet of niet meer?

Introductie onderzoek(er)

- Jezelf voorstellen
- Doel van onderzoek: korte uitleg over project vanuit het ministerie, uiteindelijke doel
- Introductie interview: we gaan wat vragen stellen rondom ouderschap
- Belangrijk voor je om te weten:
 - o Onderzoek is anoniem
 - o Geef aan als je iets te persoonlijk vindt of het er niet over wil hebben
 - o Er zijn geen goede of foute antwoorden
 - o Vragen of het opgenomen kan worden (telefoon op speaker)
 - o Interview duurt (+/- 25 min.)

Algemene vragen

Eerst stel ik je wat vragen over de omgeving waarin jij opgroeit.

- Kun je wat meer vertellen over jouw ouders: Wie zijn je ouders of verzorgers? Hoe spreek je ze aan?
- Heb je broertjes of zusjes?
- Wat is momenteel je thuissituatie, met wie woon je in huis?
 - o Is er ooit iets veranderd in jouw gezin? (afhankelijk van de doelgroep)
 - o Weet je dat nog? Mag ik daar wat over vragen?
 - o Hoe was die verandering voor jou?
- Zijn er nog andere mensen die jou opvoeden?
 - o Wie zijn dat? Wat voor band heb je met hem/haar/hen?
 - o Zie je deze persoon ook als een ouder?
 - Waarom wel/waarom niet
- Zijn we nog iemand vergeten, is er iemand anders die een belangrijke rol speelt in jouw leven?
- Wat vind jij belangrijk in een ouder?
- Wat zijn de belangrijkste dingen die een ouder voor je doet?
- Hoe vind jij dat een ouder met een kind om moet gaan?

- En hoe ga jij met je ouder(s) om?
- Wat is het verschil voor jou tussen een ouder en een opvoeder?

Doelgroep specifieke vragen

We hebben het gehad over de omgeving waarin jij opgroeit. . Nu ga ik je vragen stellen die meer te maken hebben met jou als (specifieke doelgroep). Als ik iets vraag waar je liever geen antwoord op geeft, mag je dat gewoon zeggen dan slaan we die over.

Adoptiekinderen

- Hoe oud was je toen je werd geadopteerd?
- Kan je je daar nog iets van herinneren?
 - Wil je er iets over vertellen?
 - Heb je contact/ een relatie met je biologische ouders? Zo ja hoe is jouw relatie met hen? Zo nee, wat vind je daarvan?
 - Zou je dat willen?
- Heeft jouw adoptie invloed (gehad) op wie jij ziet als jouw ouders? Zo ja, hoe dan?
- Ken je nog andere kinderen/jongeren die geadopteerd zijn?
 - Is hun situatie vergelijkbaar
 - Is daar iets bijzonders aan
- Hoe vind je het om geadopteerd te zijn?
 - Heb je het er wel eens over met anderen?
 - Heb je het er wel eens over met je ouders?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat
 - Zo nee, waarom niet? Wat wil je dat juist niet verandert?

Pleegkinderen

- Hoe lang woon je al in je huidige pleeggezin?
- Is je huidige gezin ook het eerste pleeggezin waar je woont of heb je in meerdere pleeggezinnen gezeten?
 - Kan je je herinneren wanneer je voor het eerst in een pleeggezin kwam te wonen?
 - Hoe was die verandering voor jou?
 - Hoe ben jij bij je pleeggezin terecht gekomen?
 - Heb je nog contact met je biologische ouders?
 - Zo ja, hoe is dat contact?
 - Zo nee, zou je dat willen? Heb je het wel eens opgezocht?
- Hoe is je band met je pleegouders?
 - Hoe spreek je ze aan?
 - Zie je hen ook als je ouders?
 - En heb je pleegbroertjes en/of zusjes?
 - Als je eerder pleegouders hebt gehad, hoe is de relatie met hen?
 - Als je pleegouders biologische kinderen hebben, hoe is je contact met hen?
 - Is er een verschil in hoe je pleegouders met jullie omgaan?
- Heeft je ervaring met jouw pleeggezin(nen) invloed (gehad) op wie jij ziet als jouw ouders? Zo ja, hoe dan?

- Ken je andere kinderen/jongeren die in een pleeggezin opgroeien?
 - o Is hun situatie vergelijkbaar?
 - o Wat is er anders?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - o Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - o Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat?
 - Wat wil je dat juist niet verandert?

Donorkinderen

- Hoe spreek je je ouders aan waarmee je bent opgegroeid?
 - o Wie is je biologische moeder/vader?
 - o Zit daar voor jou een verschil tussen?
- Hoe lang weet je al dat je een donorkind bent?
 - o Kan je je nog herinneren toen je het voor het eerst hoorde?
 - o Wil je daar iets over vertellen?
- Heb je broertjes of zusjes?
 - o Zijn zij ook donorkinderen?
 - o Vandezelfde vader of moeder?
- Wat weet je over je donorvader (moeder)?
 - o Is die anoniem of kenden je ouders deze persoon?
 - Heb je hem wel eens ontmoet?
 - Welke rol of plek heeft hij / zij in je leven?
 - Niet ontmoet: Zou je hem weleens willen ontmoeten?
 - Waarom wel of waarom niet?
- Ken je andere kinderen/jongeren die donorkind zijn?
 - o Is hun situatie vergelijkbaar met die van jou?
 - Wat is er anders? Hetzelfde?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - o Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - o Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat?
 - Zo nee, waarom niet? Wat wil je dat juist niet verandert?

1 Oudergezinnen

- Sinds welke leeftijd woon je met alleen 1 ouder?
 - o Kan je je dat nog herinneren?
 - Hoe is het om op te groeien met 1 ouder?
 - Heeft dat invloed op wat jij van een ouder verwacht? Zo ja, hoe?
 - Is er nog contact met die ouder? Of met zijn familie?
 - Zo ja, hoe ziet dat contact eruit?
 - Zo nee, zou je dat willen?
- Zijn er ook andere mensen die jij als opvoeder ziet?
- Heeft dat te maken met het hebben van 1 ouder? Zo ja, hoe?
- Hoe is je band met je ouder?
 - o Denk je dat je band met deze ouder anders is dan wanneer je met twee ouders opgroeit?
- Heeft je ouder weleens een nieuwe relatie gehad?

- Wanneer was dat, hoe oud was je toen?
- Hoe lang duurde dat?
- Hoe was je relatie met deze persoon?
 - Speelde hij een ouderrol in je leven? Zo ja, op wat voor manier? Zo nee, hoe komt dat?
- Ken je andere kinderen/jongeren die ook in een 1 oudergezin zijn opgegroeid?
 - Is hun situatie vergelijkbaar met die van jou?
 - Wat is er anders?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat?
 - Zo nee, waarom niet? Wat wil je dat juist niet verandert?

Samengestelde gezinnen

- Wanneer vond de verandering in je familie plaats? Zijn je ouders gescheiden? Hoe oud was je toen ze zijn gescheiden?
 - Kan je je dat nog herinneren?
 - Wat vond je van die verandering?
 - Hoe is de situatie nu?
- Is er ook iets veranderd in wie jij als jouw ouders ziet?
 - Zo ja, hoe?
 - Zo nee, hoe komt dat?
- Hebben je ouders nieuwe partners?
 - Hoe is je contact met deze nieuwe partners/stiefouders?
 - Hebben zij ook iets over jou te zeggen?
 - Hadden deze nieuwe partners al kinderen?
 - Hoe is je contact met hen?
 - Hebben je ouders met nieuwe partners kinderen samen?
 - Hoe zie je deze (half) broertjes/zusjes?
- Ken je andere kinderen/jongeren waar de ouders gescheiden zijn?
 - Kan je hun situatie vergelijken met jouw situatie?
 - Waarom wel/waarom niet?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat
 - Zo nee, waarom niet? Wat wil je dat juist niet verandert?

Kinderen met homoseksuele of lesbische ouders

- Ben je opgegroeid met twee homo/lesbische ouders of is er eentje later uit de kast gekomen?
 - Wanneer een ouder later uit de kast is gekomen (kan je ook vragen stellen uit samengestelde gezinnen):
 - Kan je je nog herinneren hoe dat was?
 - Wat vind je er nu van?
 - Hebben je ouders een nieuwe partner?
 - Hoe is je relatie met deze partner(s)?

- Wanneer ze opgegroeid zijn met homo of lesbische ouders (kan je ook vragen stellen uit donor kinderen):
 - Hoe spreek je je beide ouders aan?
 - Zie jij belangrijke verschillen tussen je ouders (wel / niet biologisch) ?
 - Wil je daar iets over vertellen?
 - Spreek je ze ook anders aan?
 - Wat weet je van je andere biologische ouder?
 - Heb je daar contact mee?
 - Speelt deze een rol in je leven?
 - Wat voor rol?
 - Zou je daar contact mee willen?
- Vergelijk je jouw situatie wel eens met die van andere kinderen/jongeren/klasgenootjes?
 - Wat zijn voor jou opvallende dingen?
 - Zou je wel eens iets willen veranderen in jouw situatie?
 - Zo ja, wat
 - Zo nee, waarom niet? Wat wil je dat juist niet verandert?

Klassieke gezinnen

- Hoe kijk jij aan tegen het hebben van een vader en een moeder?
- Zijn er ook andere mensen die jou opvoeden?
 - Welke rol hebben zij?
 - Wil je iets vertellen over je band met hen?
- Ken je andere gezinnen waar de situatie heel anders is dan bij jou thuis? (noem voorbeelden)
 - Ken je deze gezinnen ook persoonlijk?
 - Wat is er dan anders?
 - Heb je zelf wel iets meegemaakt wat je apart vond?
 - Wat vind je daarvan?
 - Kan je je voorstellen dat jezelf zo zou opgroeien?
 - Denk je dat je er aan zou kunnen wennen?
 - Hoe denk je dat het is voor die kinderen om zo op te groeien?

Algemene afsluitende vragen

Indien onderstaande vragen nog niet beantwoord zijn in het interview kunnen deze nog gesteld worden.

- Kan je je voorstellen een verzorger te hebben die niet je ouder is?
- Kan je je voorstellen dat je een kind/ouder band hebt met meer dan twee personen?
 - Zo ja, in wat voor situatie?
 - Zo nee, waarom niet?

Afsluiten telefonisch gesprek

- Bedanken voor medewerking
- Zaten er vragen tussen die we beter niet kunnen stellen? Of hadden we nog iets wel moeten vragen?
- Deelnemen gesprek staatscommissie
- Vergoeding

Bijlage 2 Panelleidraad – perspectieven op ouderschap

Centrale vraagstelling:

Wat zijn de perspectieven van kinderen en jongeren op ouderschap en op het aantal mensen waarmee ze een kind-ouder relatie kunnen hebben?

Deelvraag 1:

Hoe kijken kinderen en jongeren tegen ouderschap aan?

- Wie zie jij als jouw ouders?
- Wie zie jij nog meer als jouw opvoeders?

Deelvraag:

Met hoeveel personen kunnen kinderen en jongeren in de praktijk van alledag een ouder-kind relatie ervaren?

- Hoeveel mensen zie jij als jouw opvoeders?
- Met hoeveel mensen kan jij zo'n band hebben?
- Wanneer is iemand een ouder voor jou? En een opvoeder? Wanneer niet of niet meer?

Programma voor het panelinterview

Activiteit 0: Kennismaking en voorbereiding op panelinterview (10 minuten)

- Introductie onderzoekers, doel onderzoek en panel, spelregels
- Voorstelronde panel deelnemers (naam, leeftijd, motivatie voor deelname)
- Introductie panelactiviteiten en thema's:
 - Dagelijkse omgang: wie zie jij als jouw ouders en hoe gaan jullie met elkaar om?
 - Regels: wie bepaalt de regels bij jullie en hoe gaan jullie met die regels om?
 - Besluiten: waarover nemen ouders besluiten en hoe gaan jullie daarmee om?
- Beantwoording vragen deelnemers

Activiteit 1: De relatieboom (15 minuten om te maken, vervolgens gedurende het hele gesprek als onderdeel van gesprek)

De deelnemers worden uitgenodigd op papier een relatieboom te tekenen van het gezin / de gezinnen en de familie(s) waarvan zij deel uitmaken. Het gaat om mensen die hen nu opvoeden, vroeger hebben opgevoed, en het gezin waar zij vandaan komen (in het geval van adoptie-, donor- en pleegkinderen).

Benadrukt zal worden dat ze vrij zijn om iedereen met wie ze een gezinsband hebben in deze relatieboom een plekje te geven. We vragen de jongeren kort iets te noemen in hun relatieboom dat opvalt (voor henzelf en/of waarvan ze denken dat het opvallend is voor andere mensen).

Activiteit 2: Panelinterview over perspectieven op ouderschap (45 minuten)

Deze activiteit geeft inzicht in de ervaringen en meningen van jongeren die verhelderen: (1) welke personen voor hen de plek van ouder(s) innemen, (2) wat de kenmerken zijn van hun relatie met die personen die zij als vader(s) en/of moeder(s) beschouwen.

De relatieboom is de aanleiding voor individuele reflectie op de eigen plek in relatie tot die personen, en vormt de aanloop naar het panelinterview. Het panelinterview wordt gevoerd aan de hand van de selectie van thema's en vragen. Afhankelijk van de specifieke doelgroep krijgen specifieke thema's en vragen nadrukkelijker aandacht – waar dit voor thema's en vragen aan de orde is wordt de specifieke doelgroep in de leidraad aangegeven.

De volgorde en accenten in thema's en vragen staat alleen vast op papier. Tijdens het gespreksproces zelf volgt de gespreksleider waar mogelijk het natuurlijk verloop van de respons van deelnemers, en bewaakt tegelijkertijd dat alle thema's en hoofdvragen in de leidraad behandeld worden.

Thema 1: Dagelijkse omgang

1. Wat is voor jou een ouder?
 - Wat zijn de belangrijkste dingen die een ouder doet?
 - Wat verwacht je nog meer van een ouder?
2. Wie zijn de mensen die jij als jouw ouders ziet?
 - Hoe spreek je hen aan?
 - Waarom op deze manier?
3. Hoe gaan jij en je ouders met elkaar om?
4. Hoe lang zie je hem / haar als jouw vader / moeder?
 - Als dit later in je leven begon: wat is er veranderd?
5. Zijn er situaties wanneer een vader / moeder voor jou geen vader /moeder meer zijn?
 - Wat voor situaties zijn dat?
6. Zijn er nog andere mensen die jou opvoeden?
 - Hoeveel dan?
 - Zijn dat ook ouders? Waarom wel /niet?
 - Hoe is jouw band met hen? Wat doen jullie samen?
 - Hoe veel contact heb je met hen?
7. Zijn er nog andere mensen die wel belangrijk zijn voor jou, maar niet in je relatieboom staan?
 - Zo ja, wie zijn dat? Wat voor band heb je met hen?

Doelgroep specifieke vragen

Pleegkinderen • Hoe ben jij bij je pleeggezin terecht gekomen? • Hoe is je relatie met de pleegouders die je nu hebt? • Heeft je ervaring met jouw pleeggezin(nen) invloed (gehad) op wie jij ziet als jouw ouders? ○ Zo ja, hoe dan?	Samengestelde gezinnen • Wanneer vond de verandering in je familie plaats? ○ Heb je dit bewust meegemaakt? ○ Wat vind je van die verandering? • Is daardoor ook iets veranderd in wie jij als jouw ouders ziet? ○ Zo ja, hoe? ○ Zo nee, hoe komt dat?
Adoptiekinderen • Heb je een relatie met je biologische ouders? ○ Zo ja, hoe is jouw relatie met hen? ○ Zo nee, wat vind je daarvan? • Heeft jouw adoptie invloed (gehad) op wie jij ziet als jouw ouders? ○ Zo ja, hoe dan?	Eenouder gezinnen • Hoe is het om op te groeien met 1 ouder? • Heeft dat invloed op wat jij van een ouder verwacht? ○ Zo ja, hoe? • Zijn er ook andere mensen die jij als opvoeder ziet? • Heeft dat te maken met het hebben van 1 ouder? ○ Zo ja, hoe?

Thema 2: Regels

8. Wie bepaalt de regels waar jij je aan moet houden?
 - Zijn dat jouw ouders, of zijn er ook andere opvoeders die dat doen?
 - Wat voor regels zijn dat?
 - Wat vind je van die regels?
9. Wat vind je ervan dat die persoon / personen de regels bepalen?
10. Wat gebeurt er als je het oneens bent met regels?
 - Hoe gaan jullie daarmee om?
 - Wat vind je daarvan?

Activiteit 3: Plenaire bespreking en afsluiting (5 a 10 minuten)

Evaluatie van de bijeenkomst:

- Zijn er nog andere dingen die jullie belangrijk vinden om te noemen?
- Als je de staatscommissie 1 advies zou mogen geven over ouderschap, wat is dan je advies? Waarom is dat belangrijk? *(op laten schrijven/tekenen/motto of slogan laten bedenken)*
- De uitkomsten van alle panels worden met de staatscommissie besproken. Ben je geïnteresseerd om aan dat gesprek mee te doen? *(registreren naam / contactgegevens)*
- Ieder krijgt vergoeding.